

Research Paper

Typology of Qajar, Pahlavi, and contemporary mosques in Kermanshah with emphasis on cultural studies

Faezeh Taheri Sarmad^{1*}, Jamaledin Honrvar²

Received: Apr. 4, 2024; Accepted: Aug. 14, 2024

ABSTRACT

The architecture of historical Iranian mosques has achieved a continuous identity over time. With the change in cultural patterns and the trend towards modernism, they have suffered a break in their physical identity. Mosques in the city of Kermanshah were built from the Qajar to Pahlavi period by traditionalism and in the contemporary period with the characteristics of modernism. The purpose of this research is to identify the types of mosques in Kermanshah and investigate the effect of changing cultural patterns on their architecture and collecting field and documentary information and descriptive-analytical research methods. By studying traditional mosques, 8 mosques of the Qajar period and 4 mosques of the Pahlavi period can be checked. Considering the variety of species, 7 mosques were selected and examined. The results showed that the types of mosques are a set of cultural actions that convey concepts through representation in the body. Qajar mosques generally have a nave and follow the three patterns of nave mosques with a courtyard, mosques with a central courtyard with a cell and a porch, and mosques with a central courtyard with a cell. This variation in style decreased in the Pahlavi period. In this period, Shabistan mosques with a central courtyard with a cell and a porch and outward-looking mosques were observed. Many elements of mosques, such as the entrance, courtyard, tabernacle, mihrab, minaret, etc., were seen in Qajar and Pahlavi period mosques, which shows the presence of traditionalism in the architecture of these mosques. The variety of spaces and colors in Pahlavi period decorations are reduced and mosques are built in an extroverted manner. Contemporary extrovert mosques were observed in four types: traditional (local), traditional or traditional, classical, modern Islamic, contemporary or eclectic modern, and the presence of modernists is observed in all these types.

Keywords: Traditional mosques, Shabestani mosques, central courtyard mosques, contemporary mosques, eclectic mosques

1. Assistant Professor, Department of Architecture, Eslam Abad-E Gharb Branch, Islamic Azad University, Eslam Abad-E Gharb, Iran

✉ fa.Taheri@iau.ac.ir

* Corresponding Author

2. Ph.D Student of Architecture, Department of Architecture, International Islamic Azad University of Hamadan, Hamedan, Iran

✉ honarvar@iauh.ac.ir

INTRODUCTION

Mosques have been one of the most important cultural places in Muslim society. The body and architecture of mosques are an expression of the culture of that society. The architecture of historical Iranian mosques has achieved a distinct and sustained identity over time, which provides an index of the mosque's shape identity to its audience. With the change in cultural patterns due to the tendency towards modernism, the physical identity of contemporary mosques in Iran has been disrupted. In the city of Kermanshah, from the Qajar period to the Pahlavi period, many mosques were built by traditionalism, and in the contemporary period, they were the characteristics of modernism and according to the existing needs of the society.

PURPOSE

The purpose of this research is to identify the distinctive and diverse types of mosques in Kermanshah and to investigate the effect of changing cultural patterns on its architecture of these types of mosques.

METHODOLOGY

Collecting information is field and document (library) and the research method is descriptive-analytical. By studying traditional mosques, 8 mosques related to the Qajar period and 4 to the Pahlavi period in Kermanshah can be checked. According to the variety of species, 7 mosques were selected, and their classification, identification, and typology were discussed.

FINDINGS

The results showed that the types of mosques are a set of cultural actions that convey concepts through representation in the body. Investigations showed that common elements are formed in the minds of the audience through the process of representing cultural species. The Qajar mosques of Kermanshah generally have a nave and follow the three patterns of nave mosques with a courtyard, mosques with a central courtyard with a cell and porch, and mosques with a central courtyard with a cell. This variation in style was reduced in the Pahlavi period and in this period, Shabestan mosques with a central courtyard with a cell and a porch and extroverted mosques were observed. Many elements of mosques, such as the entrance, courtyard, tabernacle, mehrab, minaret, etc., were seen in Qajar and Pahlavi period mosques, which shows the presence of traditionalism in the architecture of these mosques. The diversity of spaces and colors in decorations decreased in the Pahlavi period and mosques were built in an extroverted manner. This issue coincided with the arrival of modernism in Iran.

CONCLUSION

Contemporary mosques are extroverted and classified into four types. These species were observed as traditional (local), traditional or conventional, classical, new

Islamic, contemporary or eclectic modern, and the presence of modernist is observed in all these species.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest has been declared by the author(s).

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Akbarzadeh, M., Piravi Vanak, M., & Mozaffar, F. (2019). Architectural Criticism of Nasir Al-Molk Mosque in Shiraz Based on Religious Texts. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 16(78), 53-68. doi: 10.22034/bagh.2019.104311.3283
- Behzadfar, M. (1997). Memāri-ye Masājed va Namā-ye Šahri [The Architecture of Mosques and Urban Façade]. In *Proceedings of the Conference on Mosque Architecture: Past, Present, Future* (Vol. 2, pp. 9-34). Tehran, Iran: University of Tehran.
- Bemaniai, M.R., Momeni, K., & Soltanzade, H. (2012). Study of Innovations and developments, decorating and tiling designs Case Study: Masjid-Madreseh of Qajar. *Negare*, 6(18), 35-47.
- Erfan, M.H. (2001). Me'mari-ye masajed [Mosque architecture]. Tehran, Iran: University of Tehran.
- Groat, L.N., & Wang, D. (2002). Architectural Research Methods (A. Einifar, Trans.). Tehran, Iran: University of Tehran.
- Haghtalab, T., Karvan, F. (2012). The mosque, manifestation of holy architecture. *Haft Hesar Journal of Environmental Studies*, 1(1), 21-28.
- Hashemzade, H., & Ahmadzade, F. (2018). Study and Identification of the Ornamental Architecture of two Qajar mosques in (Dolatshah the Haj shahbaz khan) the Kermanshah city, and comparison with Sepahsalar mosque in Tehran city. *SciJPH*, 7(14), 63-77.
- Khademzadeh, M., Me'marian, G., & Salavati, K. (2017). Analytical Typology of Historic Mosques in the Cultural Kurdistan Region. *Journal of Iranian Architecture Studies*, 6(11), 103-124.
- Kiani, M. Y. (1997). Tāriḫ-e honar-e me'māri-ye Īrān dar dawre-ye Eslāmi [The History of Iranian Architecture in the Islamic Period]. Tehran, Iran: University of Science and Technology.
- Mahdi Nejad, J., Taher Tolodel, M. S., Azemati, H., & Sadeghi Habib Abad, A. (2017). An Essay on Islamic-Iranian Architecture and Sacred Art Features in Terms of Architectural Excellence. *Journal of Ontological Researches*, 5(10), 31-50.
- Marradi, A. (1990). Classification, typology, taxonomy. *Quality & Quantity*, 24(2), 129-157. doi: 10.1007/BF00209548
- Memariyan, G., Ghaffari, A., & Gholizadeh, F. (2017). An Analysis of the Typological Parameters of the Historical Mosques in Tabriz. *CIAUJ*, 3(1), 43-64.

Interdisciplinary Studies
in the Humanities

Volume 16
Issue 4
Autumn 2024

- Noghrekar, A. (1997). Me'mari-ye masjid az mafhum ta kalbad [mosque architecture. In Conference Poceeding of Mosque Arcitecture: Past, Present, Future] (Vol. 2; Pp. 221-240). Tehran, Iran: Tehran Art University
- Pasian Khamari, R., Rajab-'Ali, H., & Ravandeh, M. (2022). Typology of Mosques in Baluchestan of Iran (from the Qajar period to the Present). *Journal of Iranian Architecture Studies*, 6(11), 189-205.
- Qazi, J., Khezri, S. A. R., & Attarzadeh, A. (2014). A comparison of the structure and components of the entrance of religious and non-religious buildings of Kashan in Qājār Era. *Iranian Journal for the History of Islamic Civilization*, 46(2), 215-235. doi: 10.22059/jhic.2017.217356.653721
- Sabbar, S., & Dalvand, S. (2018). Semiotic approach to globalization: Living in a world of glocal things. *Journal of Cyberspace Studies*, 2(1), 75-88. doi:10.22059/jcss.2017.232442.1004
- Sattari Sarbanqoli, H. (2018). Tajalli-ye erfān-e nur va rang dar memāri-ye masājed [The Manifestation of Mysticism of Light and Color in Mosque Architecture]. In *Proceedings of the Second International Conference on Mosque Architecture: Future Horizon* (pp. 439-450). Tehran, Iran: University of Art.
- Soltanzadeh, H. (2011). *Fazāhāye vorudi dar memāri-ye sonati-ye Iran* [Entry spaces in the traditional architecture of Iran]. Tehran, Iran: Daftar-e Pazhooheshhaye Farhangi.
- Taheri, M. M., Mazaherian, H., & Khaghani, S. (2018). Iran Historical Mosques Shabestan-Based Topology Using Geographical Information System. *Journal of Fine Arts: Architecture & Urban Planning*, 23(3), 17-26. doi: 10.22059/jfaup.2019.254564.671988
- Zarinchian, G. (1998). Ertebāt-e masjid va madresch [The Relationship Between Mosque and School]. *Farhang-e Kosar*, 19
- Zarkesh, A. (1996). *Majmoo'eh-ye maqālāt-e me'māri-ye masājid* [Collection of articles on mosque architecture] (Vol. 2). Tehran, Iran: Tehran University of Art Press.
- Zomorashidi, H., & Zomorashidi, Z. (2014). Memāri-ye masājed-e Iran va honarhāye qodsi-ye ān [The Architecture of Iranian Mosques and Their Sacred Arts]. *Journal of Studies of the Iranian Islamic City*, 15, 5-20.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

مقاله پژوهشی

گونه‌شناسی مساجد دوره قاجار، پهلوی و معاصر شهر کرمانشاه با تأکید بر مطالعات فرهنگی

فائزه طاهری سرمد^{۱*}، جمال‌الدین هنرور^۲

دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۶؛ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۴

چکیده

معماری مساجد تاریخی ایرانی، به هویتی تداوم‌یافته در طول زمان دست یافته و با تغییر الگوهای فرهنگی و گرایش به مدرنیسم دچار گسست در هویت کالبدی شده‌اند. مساجد در شهر کرمانشاه از دوره قاجار تا پهلوی منطبق بر سنت‌گرایی و در دوره معاصر با ویژگی‌های مدرنیسم ساخته شده‌اند. هدف این پژوهش شناسایی گونه‌های مساجد کرمانشاه و بررسی تأثیر تغییر الگوهای فرهنگی بر معماری آنان می‌باشد. گردآوری اطلاعات میدانی و اسنادی و روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است. با مطالعه مساجد سنتی ۸ مسجد دوره قاجار و ۴ مسجد دوره پهلوی قابل بررسی می‌باشند. با توجه به تنوع گونه‌ها ۷ مسجد انتخاب و بررسی شد. نتایج نشان داد که گونه‌های مساجد مجموعه‌ای از کنش‌های فرهنگی است که از طریق بازنمایی در کالبد، مفاهیم را منتقل می‌کنند. مساجد قاجار عموماً دارای شبستان و از سه الگوی مساجد شبستانی حیاطدار، مساجد حیاط مرکزی دار دارای حجره و ایوان و مساجد حیاط مرکزی دار دارای حجره تبعیت می‌کنند. این تنوع در سبک، در دوره پهلوی کمتر شده و در این دوره مساجد شبستانی با حیاط مرکزی دارای حجره و ایوان و مساجد برون‌گرا مشاهده گردید. بسیاری از عناصر مساجد از جمله ورودی، صحن، شبستان، محراب، مناره و... در مساجد دوره قاجار و پهلوی دیده شد که نشان‌دهنده حضور سنت‌گرایی در معماری این مساجد بوده است. تنوع فضاها و رنگ در تزئینات دوره پهلوی کم شده و مساجد به شیوه برون‌گرا ساخته شده‌اند. مساجد معاصر برون‌گرا و به چهار گونه سنتی (محلی)، سنتی یا مرسوم، کلاسیک نوین اسلامی، معاصر یا مدرن التقاطی مشاهده گردید که در تمام این گونه‌ها حضور مدرنیست مشاهده می‌شود.

کلیدواژه‌ها: مساجد سنتی، مساجد شبستانی، مساجد حیاطدار مرکزی، مساجد معاصر، مساجد التقاطی

۱. استادیار، گروه معماری، واحد اسلام آبادغرب، دانشگاه آزاد اسلامی، اسلام آبادغرب، ایران

fa.Taheri@iau.ac.ir ✉

* نویسنده مسئول

۲. دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران

honarvar@iauh.ac.ir ✉

۱. مقدمه و بیان مسئله

معماری تاریخی خاص غرب کشور به‌عنوان یک حوزه مستقل از خصوصیات معماری ایرانی تاکنون چندان مورد توجه پژوهشگران این حوزه علمی قرار نگرفته است. همچنین، درباره سبک‌های معماری به‌کاررفته در این منطقه، که اکثراً متعلق به دوره قاجار و سده اول پهلوی است، توجه زیادی نشده است؛ زیرا پژوهشگران، معماری دوره اسلامی را در بخش‌هایی از ایران یافته‌اند که با صفت ایرانی شناخته شده‌تر هستند (خادم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۰۳). بر این اساس شناخت اساسی و کلی درباره خصوصیات معماری دوره اسلامی در مساجد و گونه‌شناسی آن در معماری اسلامی در مساجد، به‌خصوص در مساجد غرب کشور، دیده نشده است. ساختمان مساجد به‌عنوان مهم‌ترین بنای ساخته شده در کلیه ادوار تاریخی معماری اسلامی همیشه از جایگاه ویژه در امر تحقیق و پژوهش برخوردار بوده است. شناسایی ساختار مساجد مهم و تاریخی کشور راه را برای طراحی مساجد که یکی از ارکان مهم و اصلی معماری اسلامی ایران است هموار می‌کند. برای شناخت بهتر مساجد و همچنین آگاهی در زمینه طراحی مساجد یکی از راه‌ها گونه‌شناسی است. گونه‌شناسی در معماری روشی برای دسته‌بندی بناها بر اساس وجوه مشترک آن‌ها است. در ابتدایی‌ترین لایه‌های معنای گونه‌شناسی، تلاش بر شناخت، دسته‌بندی و طبقه‌بندی موضوعات مورد مطالعه است که برحسب ویژگی‌های مشترک که معمولاً معطوف به ویژگی‌های شکلی اثر است، انجام می‌شود. درخصوص مساجد شهر کرمانشاه، با توجه به تعدد بناهای به‌جای مانده از دوره قاجار، زندیه، پهلوی و معاصر، گونه‌شناسی و قرارگیری نمونه‌های مشترک در یک گروه و بررسی الگوهای به‌کاررفته در آن ضروری به نظر می‌رسد. مطالعه تحلیلی و صوری مساجد مناطق کرمانشاه مطالعه‌ای است که منجر به ایجاد فهم جدید، منضبط و ساختارمند از گونه‌سازی مختلف مساجد کرمانشاه شود و به دسته‌بندی مدون و روشن این جنبه مغفول بپردازد. همچنین ضرورت انجام تحقیق را می‌توان به این شرح برشمرد: اول اینکه مساجد شهر کرمانشاه بخشی از هویت تاریخی منطقه هستند و عمدتاً در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده و واجد معیارهایی برای حفاظت و الگوبرداری می‌باشند. دوم اینکه در صورت شناسایی مفاهیم

مرتبط و انتخاب روش تحقیق مناسب، با بهره‌گیری از نتایج به‌دست‌آمده و تطبیق آن با نیازهای عصر حاضر به راهکارهایی جهت طراحی مسجد نائل خواهیم شد. هدف این مقاله شناسایی گونه‌های مساجد شهر کرمانشاه و بررسی تأثیر تغییر الگوهای فرهنگی بر معماری آن است و قصد دارد به این دو سؤال پاسخ دهد: (۱) گونه‌های مساجد سنتی و معاصر شهر کرمانشاه کدام‌ها هستند؟ (۲) سنت‌گرایی و مدرنیسم در مساجد سنتی و معاصر شهر کرمانشاه چه تأثیری داشته است؟

۲. روش تحقیق

روش تحقیق این نوشته توصیفی، تاریخی-تحلیلی است که از راهکارهای ترکیبی (گروت و وانگ، ۲۰۰۲) استفاده می‌کند. روش جمع‌آوری اطلاعات در مرحله اول مبتنی بر مرور و خلاصه‌سازی مقالات و کتب مرتبط از طریق جست‌وجوی هدفمند کتابخانه‌ای و منابع الکترونیکی و بانک‌های اطلاعاتی برای به دست آوردن مقالات بوده است. در موارد موردنیاز و نمونه‌های موردی مطالعات میدانی صورت گرفته است. تعداد ۱۲ مسجد مربوط به دوره قاجار و زندیه و پهلوی و شش مسجد مربوط به دوره معاصر مورد شناسایی و بررسی قرار گرفت.

نمودار ۱. چارچوب نظری تحقیق

(طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹)

۳. پیشینه تحقیق

گونه‌شناسی مساجد توسط محققین متعددی انجام شده است. خادم‌زاده، معماریان، صلواتی (۱۳۹۶) در مقاله خود با عنوان «گونه‌شناسی تحلیل مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان» به بررسی انواع مساجد منطقه کردستان ایران پرداخته و عناصر تشکیل دهنده آن‌ها را با هم مقایسه کرده است.

بمانیان و مؤمنی (۱۳۹۰) با بررسی مسجد-مدرسه ایران در دوره قاجار سعی در بازشناسی مفهوم هویت فرهنگی مردم ایران داشته و به این نتیجه رسیده که تحولات معماری در دوره قاجار اثر مستقیمی بر جزئیات و تزئینات داشته، اما ساختار کلی این نوع کالبد تقریباً از تغییرات مصون بوده است.

زرینچیان (۱۳۷۷) در مقاله خود با عنوان «ارتباط مسجد و مدرسه» به بررسی ویژگی‌ها و کارکردهای هر یک از این دو فضا به لحاظ معنایی پرداخته و این دورا به هم بسیار نزدیک دیده است.

مهدوی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله خود گونه‌شناسی مساجد و مدرسه‌های دوره قاجار را بررسی کرده‌اند و دسترسی را معیار اصلی گونه‌بندی این نوع کالبد قرار داده‌اند.

پژوهش «گونه‌شناسی مساجد بلوچستان» توسط پاسبان خمیری و همکاران (۱۳۹۵) انجام شد. نتایج نشان داد که بیشتر گونه صحن-رواق-شبستان در این منطقه دیده می‌شود. تحلیلی بر پارامترهای گونه‌شناسی مساجد تبریز نشان می‌دهد مساجد از نظر عرصه‌بندی فضای داخل، اندازه فضا، شاکله داخلی، ساختار معماری، تزئینات، مصالح، نورگیری، نحوه، جبهه ورودی و ارتباط با طبیعت گونه‌بندی می‌شوند.

گونه‌شناسی تطبیقی مساجد شهر اصفهان توسط خادم‌زاده (۱۳۹۶) انجام شد. نتایج نشان داد که مساجد به صورت گونه نمازخانه‌ای با الگوی گنبدخانه، گونه نمازخانه‌ای با الگوی شبستان ستون‌دار، گونه حیاط‌دار شبستانی، گونه حیاط‌دار ایوانی، گونه حیاط‌دار ایوانی گنبددار، گونه شبستانی ایوان‌دار تقسیم می‌شوند.

گونه‌شناسی مفهوم ورودی مساجد در ایران با استفاده از مفاهیم قدسی توسط نقره‌کار، حمزه‌نژاد و خراسانی مقدم (۱۳۹۲) انجام شد. در این مطالعه، مساجد به دو گونه تشبیهی - جمالی و تنزیهی - جمالی تقسیم شدند.

گونه‌شناسی شبستان محور مسجدهای تاریخی ایران توسط طاهری و همکاران (۱۳۹۷) انجام شد و نتایج نشان داد که در نواحی غربی، جنوبی و شمالی اغلب از گونه مسجد ستون‌دار استفاده شده است.

برای انجام مطالعه حاضر، مساجد سنتی در حوزه جغرافیایی و فرهنگی شهر کرمانشاه مورد مطالعه قرار گرفت که اکثر آن‌ها مربوط به دوره قاجاریه و برخی دیگر مساجد معاصر بودند. این پژوهش با استفاده از راهبردهای دسته‌بندی و به‌طور خاص، روش گونه‌شناسی معماری با استناد به مطالعات کتابخانه‌ای، در پی پاسخ به پرسش‌های پژوهش است و مساجد را از نظر ساختار، شبستان، ورودی، تزئینات، گنبد و... مورد بررسی قرار خواهد داد.

جدول ۱. خلاصه بررسی پیشینه پژوهش

نویسنده/نویسندگان	سال	عنوان/موضوع	نتایج
زرینچیان	۱۳۷۷	ارتباط مسجد و مدرسه	- بررسی ویژگی‌ها و کارکردهای هر یک از این دو فضا به لحاظ معنایی - مسجد و مدرسه را به هم بسیار نزدیک دیده است.
مؤمنی و همکاران	۱۳۹۰	بررسی مسجد-مدرسه ایران در دوره قاجار	- بازشناسی مفهوم هویت فرهنگی مردم ایران - تحولات معماری در دوره قاجار اثر مستقیمی بر جزییات و تزئینات داشته، اما ساختار کلی این نوع کالبد تقریباً از تغییرات مصون بوده است.
مهدوی‌نژاد و همکاران	۱۳۹۲	گونه‌شناسی مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار	- دسترسی را معیار اصلی گونه‌بندی این نوع کالبد قرار داده‌اند.
نقره‌کار، حمزه‌نژاد و خراسانی مقدم	۱۳۹۲	گونه‌شناسی مفهوم ورودی مساجد در ایران با استفاده از مفاهیم قدسی	- مساجد به دو گونه تشبیهی-جمالی و تنزیهی-جمالی تقسیم می‌شوند.

نویسنده/ نویسندگان	سال	عنوان/ موضوع	نتایج
خادم‌زاده، معماریان و صلواتی	۱۳۹۶	گونه‌شناسی تحلیل مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان	- بررسی انواع مساجد منطقه کردستان ایران و مقایسه عناصر تشکیل دهنده آن‌ها
پاسبان خمیری و همکاران	۱۳۹۵	گونه‌شناسی مساجد بلوچستان	- بیشترین گونه در این منطقه صحن-رواق-شبستان است.
طاهری و همکاران	۱۳۹۷	گونه‌شناسی شبستان محور مسجدهای تاریخی ایران	در نواحی غربی، جنوبی و شمالی بیشتر از گونه مسجد ستون‌دار استفاده شده است.

۴. تجزیه و تحلیل یافته‌ها

۴-۱. گونه‌شناسی

گونه یک شما یا طرح‌واره است که در آن می‌توان ویژگی‌های مشترک یک گروه از بناها را دید. سؤال اصلی در اینجا نوع نگاه به ویژگی‌های مشترک است (معماریان، غفاری و قلی‌زاده؛ ۱۳۹۶، ۴۵). محققن معماری در طول تاریخ با توجه به ماهیت و مشخصات موضوع مورد مطالعه، ویژگی‌های متفاوتی را برای گونه‌بندی برگزیده‌اند. این ویژگی‌ها بسیار گسترده و متنوع هستند و می‌توانند بر اساس هر یک از خصوصیات عناصر مجموعه مورد مطالعه که به نظر محقق پایه‌ای‌تر و کلیدی‌تر است، شکل بگیرند. بر اساس تعریف، گونه‌شناسی موفق باید موضوع مورد مطالعه را به دسته‌های مشخص با تفاوت‌های تعیین‌کننده و قابل تمیز تقسیم کند، به شیوه‌ای که اعضای هر دسته تشابهات متعدد داشته و با اعضای دسته دیگر متفاوت باشند (مارادی^۱، ۱۹۹۰). همچنین گونه‌شناسی قابل قبول می‌تواند زمینه را برای توضیح ظهور و وجود این تفاوت‌ها فراهم کند. گونه‌شناسی‌های رایج در معماری را بر اساس معیار مورد استفاده می‌توان به دو شیوه کلی تفسیری و تاریخی - تکاملی دسته‌بندی کرد.

گونه‌شناسی می‌تواند از جنبه‌های مختلف انجام گیرد، همچنین می‌زانی از ارتباط و تشابه در عین نیاز به تفاوت برای انجام گونه‌شناسی لازم است. در ضمن توصیف ساده

دیاگرام) از موضوعات مورد مطالعه می‌تواند شیوه‌ای بسیار کارآمد برای انجام گونه‌شناسی محسوب شود.

۲-۴. تعریف مسجد

مسجد به‌عنوان یک مکان مقدس که به‌صورت روزانه در آنجا به عبادت پرداخته می‌شود، نمودی از فضایی مقدس و معنوی است. معماران در طول تاریخ از صدر اسلام تاکنون با انواع روش‌ها سعی کردند تا این مفهوم، یعنی تقدس را به روش‌های گوناگون به مخاطب خویش که همانا نمازگزاران می‌باشند القا نمایند (حق‌طلب و همکاران، ۱۳۹۱، ۲۱). مسجد مجموعه‌ای از هنرهای گوناگون است که فضا و مکان خاصی را پدید آورده است؛ فضا و مکانی که برای ایجاد رابطه میان خدا و خلق متناسب باشد و در حین شکوه و جلال، آراستگی و تزئین آن، ذهن انسان را به‌جای توجه به خداوند به خود مشغول ندارد. از آنجائی که در سرزمین‌های اسلامی مسجد پایگاه اجتماعی مسلمانان و پناهگاهی برای زندگی پرآشوب به‌شمار می‌آمد، به تزئین آن توجهی خاص شده است و می‌توان گفت اولین جایگاه تجلی هنر اسلامی مسجد بوده است (ستاری و ساربانقلی، ۱۳۷۶، ۴۴۱).

۱-۲-۴. اجزا و عناصر تشکیل‌دهنده مسجد

ورودی، هشتی، دالان، حیاط، حوض (آب‌نما)، رواق‌ها، ایوان‌ها، گنبدخانه، شبستان، محراب، منبر، مناره و... از اجزای تشکیل‌دهنده مسجد هستند.

ورودی: ورودی مسجد آغاز یک دعوت است؛ مسجد محل تسلیم و سجود است؛ ورودی مسجد با هویت خاص خود را مطرح می‌کند و طراحی ورودی اگر به‌نحوی صورت گیرد که علاوه بر جاذبه بسیار فضایی تعریف‌شده را تشکیل دهد و محلهایی برای نشستن داشته باشد توقف افراد و برقراری ارتباط میان آن‌ها را تسهیل می‌کند (کیانی، ۱۳۷۶).

هشتی: هشتی مسجد (فضای بسته) بعد از ورودی (فضای نیمه‌باز) قرار می‌گیرد. این قسمت به لحاظ عملکردی قاعدتاً باید دارای شکلی دایره‌مانند باشد زیرا چنین

شکلی قادر به ایجاد تمرکز در محیط خواهد بود؛ اما از آنجا که دایره نمی‌تواند پاسخگوی سایر نیازهای طراحی، از قبیل اضلاعی تعریف‌شده و مشخص برای انشعاب سایر عملکردها مانند ورودی‌ها، راه‌پله، پلان و... باشد، بنابراین، بهتر است به چندضلعی تبدیل شود و چندضلعی در بهترین نمونه خود هشت‌ضلعی خواهد بود که از دوران دو مربع مساوی بر روی هم و به صورت ۴۵ درجه حاصل می‌شود؛ چرا که در موضوع خط تعادل محیط معماری و انسان وجود خط مستقیم با زاویه قائمه جای بحثی ندارد، اما هنگامی که زوایا تغییر کند و به سمت حاده و یا منفرجه میل کند، به صورت اشکالی پویا درمی‌آیند که تنها حالت سکون و آرامش برای آن‌ها استفاده از اجزا و زاویه ۴۵ درجه خواهد بود (زمرشیدی و زمرشیدی، ۱۳۹۳).

دالان: از داخل هشتی نمی‌توان مستقیماً به سمت حیاط (صحن) راه یافت. شاید علت اصلی اینکه انسان مستقیماً نمی‌تواند به صحن راه یابد، حفظ سلسله‌مراتب و احترام و عدم سهل‌الوصول بودن محیط‌های مختلف می‌باشد؛ چرا که سهل‌الوصول بودن یک محیط هیچ اثری بر ذهن عابر نخواهد داشت. به همین دلیل، در معماری مسجد، که همواره باید یک رابطه تأثیر و تأثیری متقابل بین فضا و انسان برقرار باشد، بعد از ادامه یک منظر یا دید از صحن دسترسی مستقیم عابر به صحن را تا حدی منحرف کرده و او را به وسیله دالان‌هایی که در دو طرف هشتی قرار دارد به سمت حیاط هدایت می‌کند (زرکش، ۱۳۷۶، ۴۳۷).

حیاط یا صحن: حیاط ارتباط‌دهنده فضاهای مختلف است. چشم‌انداز فضاهای مختلف به حیاط کشیدگی و فرم حیاط در محور قبله است. شکل و تناسب حیاط عامل مهمی در ایجاد عظمت و شکوه برای این مکان مقدس است.

رواق‌ها: فضای آرام و خلوت را برای فرد یا افرادی که بخواهند در تنهایی به عبادت پردازند فراهم می‌آورد. رواق فضای نیمه‌باز و حجم پشت آن فضای بسته است.

ایوان‌ها: ایوان‌ها عناصر مشخصه‌ای هستند که در حیاط با تناسب و کشیدگی خاص خود در آکس‌ها مطرح می‌شوند. ایوان‌ها محل اتصال بین فضای باز حیاط و فضای

بسته شبستان است. در اکثر موارد به دلیل اهمیت آکس و محور قبله ایوان‌های شمالی و جنوبی از ارتفاع بیشتری برخوردارند (کیانی، ۱۳۷۶، ۶۷).

گنبدخانه: گنبدخانه مربع شکل است. گویی خانه کعبه را به عنوان الگوی خود انتخاب کرده است. در گنبدخانه به آرامش نیاز هست. گنبدخانه نمی‌تواند به شکل مثلث یا دایره و یا چندضلعی باشد؛ زیرا این اشکال هر یک دارای خصوصیات ذاتی هستند که نمی‌توانند با عملکرد و محتویات نماز انطباق لازم را داشته باشند. مثلاً به دلیل گوشه‌های شکسته و زوایای حاده خود، یک فرم دینامیک و متحرک است که هیچ نقطه آن آرامش و سکون ندارد.

شبستان: بیشترین سطح فضای بسته در مساجد به شبستان‌ها اختصاص یافته که در سمت جنوبی مسجد و طرفین گنبدخانه قرار دارند. از شبستان برای عبادت و ادای نماز تجمع و تدریس نیز استفاده می‌شود تدریس بیشتر در شبستان‌های شرقی و غربی انجام می‌شود.

محراب: محراب قلب مسجد است و همچون چراغی است که با نور خود جهت کعبه و سمت خدا را می‌نمایاند. محراب یک فضای مستقل نیست، یک منشاء و یک جهت است به مفهوم یکی بودن هدف و یکی بودن مسیر تعالی انسان‌ها.

منبر: جاسازی منبر در جهت قبله مسجد ترجیح دارد. این کار سبب می‌شود تا شنوندگان هنگام گوش دادن به وعظ و سخنرانی و آمین گفتن رو به قبله باشند؛ زیرا نشستن رو به قبله به ویژه در مسجد و در دعاکردن مستحب است. از طرفی هرگاه مجال سخنرانی بین دو نماز باشد نیازی به آرایش مجدد دوباره مجلس نیست، محل قرارگیری منبر همیشه در کنار محراب است.

مناره: مناره در لغت به معنای جایگاه نور است. نام دیگر آن مأذنه (عساس، صومعه، محل اذان گفتن و یا گلدسته) است (کیانی، ۱۳۷۶، ۸۹).

حوض یا آب‌نما: هنگام ورود به حیاط، علاوه بر همه عناصر معماری اطراف آن، در وسط و نقطه عطف، یک حوض و یا آب‌نما وجود دارد. این کار هم کاربرد فیزیکی و مادی دارد و هم برای تذکر و تجدید خاطر و پیوند با اعتقادات ناب و زلال است.

۳-۴. انواع مسجد

به‌طورکلی مساجد را به دو گروه تقسیم می‌کنند: سنتی و معاصر.

الف) مساجد سنتی

مساجد سنتی شامل مساجد شبستانی (حیاط‌دار مرکزی و بدون حیاط)، چهارطاقی، ایوانی و چهار حیوانی است.

ب) مساجد شبستانی

مساجد شبستانی به چهار دسته حیاط‌دار مرکزی، حجره‌دار، با راهرو جانبی و حجره، و ایوان‌دار تقسیم می‌شود که توضیحات آن در جدول شماره (۱) آمده است (طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹).

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۱۸۲

دوره ۱۶، شماره ۴

پاییز ۱۴۰۳

پیاپی ۶۴

جدول ۳. انواع مساجد شبستانی

حیاط دار مرکزی. این مساجد که برگرفته از تهرنگ مسجد پیامبر در مدینه می‌باشند، نقشه‌ای مستطیل شکل با حیاط مرکزی و شبستانی در جهت قبله دارند. مساجد ابتدای اسلام اغلب دارای طرح شبستانی بوده‌اند. در این‌گونه، شبستان‌های ستون‌دار همچنان به‌عنوان اندام بنیادین در یکی از اضلاع جای می‌گیرد و در سه ضلع دیگر حیاط حجره‌هایی تعبیه شده است که این حجره‌ها گاهی تبدیل به مدرسه می‌شود و الگوی مسجد-مدرسه‌ها را بازتولید می‌کند (خادمزاده و همکاران، ۱۳۹۶، ۶۷).	
حجره‌دار: شبستان ستون‌دار در یک ضلع جای می‌گیرد و در سه ضلع دیگر حیاط حجره‌هایی تعبیه شده است.	
با راهرو جانبی و حجره: این حالت دارای شبستان ستون‌دار و یک راهرو جانبی است که در این حالت یا ورودی مستقیم به شبستان و همچنین ورودی از راهرو جانبی است. گاهی راهرو جانبی سه طرف شبستان قرار می‌گیرد (خادمزاده و همکاران، ۱۳۹۶، ۹۰).	حیاط‌دار
ایوان‌دار: در این‌گونه ایوان طاق‌دار به شبستان اضافه می‌شود که نشانگر التقاط دو الگوی کاملاً متفاوت در فرهنگ معماری ایران است. معماران و استادکاران این حوزه مربوط به مناطق مرکزی ایران هستند. بدین ترتیب وجود یک اندام شناخته‌شده در قاموس معماری ایران با نام ایوان در فضای بیرونی یک مسجد حیاط‌دار مرکزی با الگوی مشابه مساجد منطقه مرکزی ایران دیده شد. ایوان اصلی معمولاً ایوان شمالی است که رو به جنوب گشوده می‌شود (خادمزاده و همکاران، ۱۳۹۶، ۹۰).	
عنصر اولیه که مساجد این منطقه را تعریف می‌کند شبستان ستون‌دار است که صرفاً از یک شبستان ساده تشکیل شده است. بعضی نمونه‌ها از تیر و ستون‌های چوبی با سقف تیرپوش چوبی تخت است. شکل دیگر این الگو شبستان ستون‌دار با طاق و قوس و گنبد و تکنیک‌های طاق‌زنی با مصالح آجری است. مسجد چهل‌ستونی از انواع این مساجد است.	بدون حیاط

ب) مساجد چهارطاقی

این مساجد شامل چهارستون در چهار گوشه مربع شکل است که به وسیله چهار قوس در چهار جهت اصلی نمایان شده است و چون از چهار طرف باز بوده به چهارطاقی شهرت یافته است. این طرح ساده دارای چهار گوشواره، به منظور ایجاد زمینه‌ای دایره‌ای شکل برای گنبد است. این فضا که بر روی آن گنبد مدوری با خیزکم و بدون ساقه قرار دارد، به وسیله چهار درگاه به فضای خارج ارتباط می‌یابد. بناهای چهارطاقی عمدتاً به عنوان آتشکده و آتشگاه مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند.

ج) مساجد ایوانی

بسیاری از کارشناسان عقیده دارند که شرق ایران به ویژه خراسان جایگاه ایوان‌هاست. ایوان‌های بزرگ را از دوره اشکانی که قلمرو آن‌ها در شرق ایران بوده است. اولین ایوان‌های اسلامی در جنوب و مقابل گنبدخانه شکل گرفتند و سپس ایوان شمالی در جهت قرینه‌سازی با ایوان جنوبی و بعضاً برای استفاده از آفتاب زمستان ساخته شد. یکی از کاربردهای ایوان جنوبی، دوری از گرمای تابستان است چون ایوان جنوبی پشت به آفتاب و در سایه قرار گرفته است. نمازگزاران به مقتضای فصل از دو ایوان شمالی و جنوبی استفاده می‌کنند.

د) مساجد چهارایوانی

سلجوقیان در کنار احداث بناهای متعدد به ساختن مسجد رغبت بیشتری نشان داده‌اند و مسجد بیشتری از عصر خود به یادگار گذاشته‌اند. به طور دقیق مشخص نیست که از چه تاریخی مساجد دو ایوانی به مساجد چهار ایوانی تغییر شکل یافته‌اند. در تمام مساجدی که در دوره اسلامی ساخته می‌شده‌اند، نکاتی همواره مورد بررسی بوده و جنبه‌های معماری به کاررفته در مساجد با دین مبین اسلام نیز تطبیق یافته است. وجود تصاویر و مجسمه‌هایی از انسان و حیوان مجاز نمی‌باشد. وجود نباتات و تزئینات هندسی و آیه‌هایی از قرآن که به عربی خوشنویسی شده‌اند، در این مکان‌ها بسیار رایج است و به نوعی فرهنگ سطح بالا تبدیل شده‌اند.

مطالعه درباره مساجدی که در چهار یا پنج دهه‌ی اخیر ساخته یا طراحی شده‌اند مشکل است، زیرا مدارک معتبر در این زمینه بسیار کم است و اطلاعاتی که از نشریات مختلف، کتب، مدارک و مقالات به دست آمده‌اند برای توضیح درباره تغییراتی که در طراحی پدید آمده، کافی نیستند، ولی به نظر می‌رسد که پنج شیوه کلی در طراحی مسجد وجود دارد (طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹).

مساجد سنتی یا محلی. این نوع مساجد دارای ویژگی‌های خاص منطقه‌ای هستند که در آن بنا شده‌اند. در واقع پیرو قواعد ساخت‌وسازهای سنتی و محلی محسوب می‌شوند. این مساجد عمدتاً به وسیله‌ی معماران محلی و از مواد موجود و قابل دسترس در محل استفاده می‌شود. این گونه مساجد اغلب در مناطق روستایی و به دور از روند مدرنیزم (نوگرایی) واقع شده‌اند.

مساجد سنتی یا مرسوم. این گونه مساجد عمدتاً خواهان حفظ ویژگی‌های ساخت‌وسازهای منطقه‌ای هستند و در ساخت آن‌ها از فرم‌های آشنا و کلیشه‌ای همراه با مواد و مصالح مدرن معماری استفاده می‌شود. گرچه در ساخت این مساجد از سیستم‌های نوین ساختاری، همچون سقف‌های بتن آرمه، تیرهای سقفی و ستون استفاده شده است، همچنان نقش اصلی را در تکمیل بنا معماران سنتی و هنرمندان صنایع دستی که کارهای تزئینی و خطاطی را انجام می‌دهند بر عهده دارند. به بیان دیگر، گرچه این گونه مساجد در ساختار به مدرنیسم تمایل نشان می‌دهند، اما در زمینه معماری و صنایع به حفظ آثار هنری و تطابق آن‌ها با رسوم کهن متمایل‌اند. این دوگانگی و اشکال مختلف ترکیب، همنشینی یا جایگزینی مؤلفه‌های سنتی و مدرن، در مطالعت جهان محلی شدن، مورد توجه قرار گرفته است (صبار و دالوند، ۲۰۱۸).

مساجد کلاسیک نوین اسلامی. در این نوع مساجد، نوعی اقتباس از معماری کلاسیک اسلامی در فرم‌ها، الگوها و طرح‌ها دیده می‌شود که عمدتاً ساختاری نوین (مدرن) یافته‌اند. به بیان دیگر، با آن‌که این مساجد اصولاً مدرن محسوب می‌شوند اما کوشش شده تا

ساختار آن‌ها با سنن و نشانه‌های سنتی و بومی متناسب باشد. برخلاف مساجد گروه دوم این مساجد کاملاً در راستای حفظ آثار هنر ساخته نشده‌اند، زیرا ابداع و نوآوری در آن‌ها به وضوح به چشم می‌خورد و از سوی دیگر کاملاً هم یک مسجد مدرن و صرفاً متعلق به عصر حاضر نیستند، زیرا اختلافات زیادی با اسلوب‌های معمول مهندسی در سطح جهانی دارند.

مساجد معاصر یا مدرن. در این گونه مساجد کوششی برای دستیابی به نوعی معماری با هویت خاص منطقه‌ای به عمل نمی‌آید. احتمالاً در این نوع مساجد بیش از دیگر مساجد نوآوری به چشم می‌خورد و بعضی از این گونه مساجد دارای درجات بالایی از نوآوری هستند و تمایل به سادگی، حتی به گونه‌ای افراطی، در آن‌ها به چشم می‌خورد.

مساجد التقاطی. این گونه مساجد مجموعه‌ای از فرم‌های ناآشنا و تا حدودی غریب هستند که در آن‌ها از سمبل‌های مختلف همچون گنبدها و مناره‌های گوناگون که در شیوه‌های طراحی منطقه‌ای وجود دارند استفاده می‌شود. استفاده بیش از حد از تزئینات در این مساجد مشاهده می‌شود. از این رو این مساجد به سمت تخیل‌گرایی پیش می‌روند، اما در آن‌ها نشانه‌هایی از مهارت و تناسب بین اجزا کمتر به چشم می‌خورد. ظاهراً این گونه مساجد در بین مسلمانان خاور دور محبوبیت دارند.

نقشه ۱. مکان‌یابی مساجد در شهر کرمانشاه بر روی نقشه طرح جامع شهر کرمانشاه

(طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹)

۴-۴. نمونه‌های پژوهش

الف) مساجد دوره قاجار و پهلوی

شهر کرمانشاه به‌عنوان مرکز استان و قطب غرب کشور شناخته می‌شود. از دیدگاه مذهبی نیز دارای گوناگونی بسیار زیادی است که این موضوع توجه بیشتر به ساخت زیربنای مذهبی را نمایان می‌سازد. این شهر از قدیم مساجد بسیاری در خود جای داده که متأسفانه بنا به دلایل مختلفی از جمله جنگ تحمیلی، توسعه، مهاجرت و... این مساجد در معرض نابودی قرار گرفت. بررسی‌ها نشان می‌دهد که تاکنون مطالعاتی در خصوص مساجد قدیمی شهر کرمانشاه انجام نشده و شناخت جامعی نسبت به آن‌ها وجود ندارد. در صورتی که تدبیر در آن‌ها می‌تواند در رسیدن به الگویی مناسب سودمند باشد. در این پژوهش تعداد ۱۸ مورد از مساجد قدیمی شهر کرمانشاه مورد بررسی اولیه و بازدید میدانی قرار گرفت و با توجه به سلامت بناها از این اعداد ۱۲ مورد قابلیت بررسی دقیق را داشت. همچنین با توجه به تعداد زیاد مساجد معاصر و عدم امکان بررسی کلیه مساجد ۷ مورد بررسی شد به نحوی که از همه سبک‌ها نمونه بررسی شد (جدول شماره ۵ و ۶ و ۷ و ۸).

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۱۸۶

دوره ۱۶، شماره ۴
پاییز ۱۴۰۳
پیاپی ۶۴

جدول ۵. اجزا و عناصر تشکیل‌دهنده مساجد دوره قاجار

نام مسجد	اجزاء	توضیحات	پلان
عمادالدوله	شبستان	این مسجد دارای صحن مرکزی است که در پیرامون آن، حجره‌هایی برای سکونت طلاب علوم دینی ساخته شده است. این مسجد دارای شبستانی با ۱۴ ستون با قطع مربع است. شبستان در ضلع جنوبی واقع است و سقف بزرگ آن که از بیست گنبد تشکیل شده و بر ۱۲ ستون سنگی یکپارچه استوار است. در نمای شمالی مسجد برج ساعت قرار دارد. این مسجد دارای دو ورودی است که در ضلع‌های شرقی و غربی واقع می‌باشند.	
	ایوان		
	گنبدخانه		
	راهرو جانبی		
	مصالح آجر، سنگ		

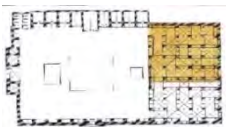
نام مسجد	اجزاء	توضیحات	پلان
بنکدارها	شبستان	دیوارهای این مسجد قطور هستند و با مصالحی از جنس آجر و ملات ساخته شده‌اند. این مسجد دارای چهار طاق نما در ورودی اصلی شبستان است و از کف حیاط به اندازه تقریبی ۶۰ سانتیمتر ارتفاع دارد. این مسجد دو طاق بزرگ با چهارستون در داخل شبستان دارد که طاق‌های آن به شکل پنج و هفت است. این مسجد دارای یک محراب به عرض ۱/۶۳ سانتیمتر است، ضمن این‌که از طاق‌ها و غرفه‌های هلالی در این مسجد استفاده شده است.	
	ایوان		
	گنبدخانه		
	راهرو جانبی		
اصفهانی	شبستان	این مسجد دارای شبستان می‌باشد.	
	ایوان		
	گنبدخانه		
	راهرو جانبی		
معمد	شبستان	ابتدا به یک هشتی ورودی وجود دارد با سقف گنبدی شکل و طاقچه‌هایی که در قسمت فوقانی به حالت نیم گنبد در آمده است. در سمت چپ یک حیاط خلوت قرار دارد که چندضلعی است و شکل اصلی خود را حفظ کرده است. قسمت‌های دیگر مسجد تغییر کرده است. سالم‌ترین و قدیمی‌ترین بخش شبستان مسجد می‌باشد که آجری است. شبستان دارای ۱۰ عدد ستون چهارگوش است که قوس‌های چنقلی بر روی آن‌ها قرار دارد.	
	ایوان		
	گنبدخانه		
	راهرو جانبی		
نواب	شبستان	در هنگام ورود به بنا، صحن مسجد قرار دارد و شبستان در ضلع غربی بنا قرار دارد که دارای چهار ستون اصلی در وسط شبستان است. بر روی این ستون‌ها طاق چشمه‌ها قرار دارد.	
	ایوان		
	گنبدخانه		
	راهرو جانبی		
حاج شهباز خان	شبستان	شبستان در ضلع جنوبی واقع است و سقف بزرگ آن که از بیست گنبد تشکیل شده بر ۱۲ ستون سنگی یکپارچه استوار است. این ستون‌ها به فرم زیبایی پچی حجاری شده‌اند. سرستون‌ها نیز از سنگ و به صورت پله‌ای تراشیده شده‌اند که در واقع نقطه پاکار توزیه‌ها را تشکیل دهد.	
	ایوان		
	گنبدخانه		
	راهرو جانبی		
مصالح: آجر و سنگ	شبستان	مصالح: آجر، سنگ	
	ایوان		

نام مسجد	اجزاء	توضیحات	پلان
شازده	شبستان	<p>ساختمان شبستان مسجد در ضلع جنوب و پس از طی دالان ورودی در ضلع غرب و چرخش ۹۰ درجه قابل رؤیت است. دو ضلع شرق و غرب حجره‌های متحدالشکل زینت‌بخش فضای مسجد می‌باشد و حکایت از مسجد مدرسه بودن این مکان‌دار و در بخش شمال حسینیه که جدیداً تأسیس و با استفاده از مصالح جدید و بنایی و تیرآهن اجرا شده است. حیاط مسجد به صورت پلان مستطیل واقع شده و از سمت جنوب به شبستان منتهی می‌شود. شبستان مسجد ستون‌های مربع به ابعاد تقریبی ۱۳۰*۱۳۰ سانتیمتر دارد. محراب مسجد با استفاده از سنگ در دوره‌های متأخر زینت یافته و پوشش داخلی شبستان نیز جدید و زیبایی آجرکاری فضا را از بین برده است. پایه ستون‌ها تا حدود ۱۰۰ سانتیمتر نیز از سنگ پوشش یافته و سه ورودی دسترسی از حیاط به شبستان فراهم می‌کند.</p>	
	ایوان		
	گنبدخانه		
	راهرو جانبی		
	مصالح: آجر و سنگ		
دولت‌شاه	شبستان	<p>ستون‌های خوش‌تراش و سقف دو پوسته مسجد و مخصوصاً مقرنس و گچ‌کاری‌های شبستان زنانه به این مسجد در میان مساجد شهر امتیازی مخصوص داده است.</p>	
	ایوان		
	گنبدخانه		
	راهرو جانبی		
	مصالح: آجر و سنگ		

منبع: طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹

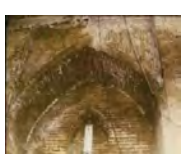

جدول ۶. اجزا و عناصر تشکیل‌دهنده مساجد دوره پهلوی

نام مسجد	اجزاء	توضیحات	پلان
مسجد جامع (زندیه)	شبستان	<p>عمده مصالح بنا از آجر و ملات آن گل آهک (با درصد بسیار کمی از آهک) است. ستون‌ها قطور و ابعاد ۱/۲۰*۱/۲۰ دارند. این شبستان دارای چهل و پنج طاق چشمه بوده که هم‌اکنون بیست و پنج طاق از آن باقی مانده است.</p>	
	ایوان		
	گنبدخانه		
	راهرو جانبی		
	مصالح: آجر		

نام مسجد	اجزاء	توضیحات	پلان
مسجد نظام العلماء	شبستان	مسجد کوچکی با پلان مستطیل شکل ۱۹/۵*۱۵/۵ متر که در محله قدیمی فیض آباد واقع شده است. شبستان بنا در ضلع شرقی واقع است که بخشی از آن به صورت نیم طبقه مخصوص جایگاه زنان بوده و از در جداگانه‌ای از طریق پله قابل دسترسی می‌باشد. داخل شبستان با طاق‌های سنتی پوشش داده شده و محراب در ضلع جنوبی شبستان قرار دارد. پلان حیاط مسجد به صورت مستطیل و در ابعاد ۱۲*۷ متر است که در ضلع شمالی و جنوبی طاق‌نماهایی با قوس نیم‌دایره مشاهده می‌شود.	
	ایوان		
	گنبدخانه		
	راهرو جانبی		
مسجد جلیلی	شبستان	این مسجد دارای معماری اسلامی خاصی است و از آنجایی که در بخشی از مرکز شهر واقع شده، مناره‌های بلند آن از چند طرف قابل رویت است. این مسجد امروزه داخل میدانی قرار گرفته است.	
	ایوان		
	گنبدخانه		
	راهرو جانبی		
مسجد شافعی	شبستان	مسجد ۱۰۶۰ مترمربع زیربنا دارد. در ساخت آن از معماری اسلامی الهام گرفته شده است و به سبک مساجد امپراتوری عثمانی در ترکیه ساخته شده است. فضای داخلی مسجد دارای شبستان‌های زنانه و مردانه، کتابخانه، فضاهای کفش‌کن، آبدارخانه و غیره می‌باشد. امروزه فقط در بنای تازه مسجد نماز برگزار می‌شود. سازه اصلی مسجد فلزی است و از نوع سیستم طاق ضربی ساخته شده است. نمای بیرونی آن با سنگ تراورتن سفید پوشیده شده است. مسجد از گنبد و مناره قدیمی و دو مناره ساده فلزی طلایی‌رنگ به ارتفاع تقریبی ۹ متر تشکیل شده که در بالای ساختمان موقوفه مسجد در ضلع جنوبی نصب شده است.	
	ایوان		
	گنبدخانه		
	راهرو جانبی		
	مصالح: آجر، سنگ		
	مصالح: آجر		
	مصالح: آجر و سنگ		

جدول ۷. اجزا و عناصر تشکیل دهنده مسجد (طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹)

مسجد نواب	ورودی	مناره	محراب	کلی
				
				
				
	در بنا وجود ندارد			
	در بنا وجود ندارد			
	در بنا وجود ندارد			
	در بنا وجود ندارد			

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۱۹۰

دوره ۱۶، شماره ۴
پاییز ۱۴۰۳
پیاپی ۶۴

ورودی	مناره	محراب	کلی	
				جامع
				جلیلی
				مسجد شامی

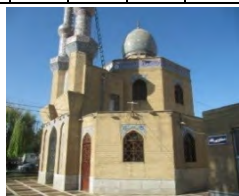

ب) مساجد معاصر

مساجد معاصر، که با توجه به کثرت آنها از هر نمونه چند مسجد ارائه شده است، در جدول شماره (۸) شرح داده شده است.

جدول ۸. اجزا و عناصر تشکیل‌دهنده مساجد معاصر کرمانشاه، (طاهری سرمد و هتور، ۱۳۹۹)

نام مسجد	نوع مسجد	طبقات	منبر	محراب	مقصوره	گنبد	تزیینات سردر	مناره	عناصر فرعی جانبی	نیازهای امروز	سازه	فضاهای لازم
بلال	کلاسیک ک نوین اسلامی	۲	دارد	دارد	دارد	دارد	ندارد	دارد	دارد	در نظر گرفته نشده	فلزی	دارد
<p>مشکلات: نبود صحن، مکان نامناسب و نبود آرامش لازم در فضا، تزیینات کم آجرکاری و کاشی‌کاری.</p> <p>محاسن: عناصر اصلی مثل مناره و گنبد، وجود کفش‌کن و...، ورودی‌های مناسب، رعایت اصول طراحی مثل سیرکولاسیون، استفاده از نقوش اسلیمی و کتیبه‌ها، ورودی‌های مجزا برای خانم‌ها و آقایان، نوآوری در شکل مناره و گنبدسازی، نوآوری در محل قرارگیری مناره‌ها.</p>												

نام مسجد	نوع مسجد	طبقات	منبر	محراب	مقصوره	گنبد	تزیینات	سردر	مناره	عناصر فرعی جانبی	نیازهای امروز	سازه	فضاهای لازم
غدیر	کلاسیک نوین اسلامی	۳	دارد	دارد	دارد	دارد	کاشی‌کاری	دارد	دارد	دارد	در نظر گرفته نشده	فلزی	دارد
	<p>مشکلات: مکان نامناسب و نبود آرامش لازم در فضا، نمای مناسب از خیابان فرعی</p> <p>محاسن: عناصر اصلی مثل مناره و گنبد، وجود کفش‌کن و...، ورودی‌های مناسب، رعایت اصول طراحی مثل سیرکولاسیون، استفاده از نقوش اسلیمی و کتیبه‌ها، ورودی‌های مجزا برای خانم‌ها و آقایان، نوآوری در شکل مناره و گنبدسازی، تزیینات مناسب</p>												
قبا	کلاسیک نوین اسلامی	۱/۵	دارد	دارد	دارد	دارد	کاشی‌کاری	دارد	دارد	دارد	در نظر گرفته شده	فلزی	دارد
	<p>مشکلات: استفاده از مناره و گنبد به شکل نامتعارف در منطقه، عدم توجه به نماهای دیگر مسجد</p> <p>محاسن: عناصر اصلی مثل مناره و گنبد، وجود کفش‌کن و...، ورودی‌های مناسب، رعایت اصول طراحی مثل سیرکولاسیون، استفاده از نقوش اسلیمی و کتیبه‌ها، ورودی‌های مجزا برای خانم‌ها و آقایان، نوآوری در شکل مناره و گنبدسازی، تزیینات مناسب، وجود صحن مناسب، استفاده از ایوان به همراه کاربرندی و مقرنس، استفاده از رواق</p>												
مسلمان فارسی	معاصر یا مدرن	۱/۵	دارد	دارد	دارد	دارد	کاشی‌کاری	دارد	دارد	دارد	در نظر گرفته نشده	فلزی	دارد
	<p>مشکلات: عدم دید به مسجد از معابر اصلی</p> <p>محاسن: نوآوری در شکل پلان، عناصر اصلی مثل مناره و گنبد، وجود کفش‌کن و...، ورودی‌های مناسب، رعایت اصول طراحی مثل سیرکولاسیون، استفاده از نقوش اسلیمی و کتیبه‌ها، ورودی‌های مجزا برای خانم‌ها و آقایان، نوآوری در شکل مناره و گنبدسازی، تزیینات مناسب، وجود کتابخانه در محل مسجد</p>												
قمر بنی‌هاشم	سنتی یا محلی	۲	دارد	دارد	دارد	ندارد	کاشی‌کاری	دارد	دارد	دارد	در نظر گرفته شده	فلزی	دارد
	<p>مشکلات: فرم و مصالح نامناسب مناره، استفاده از نقوش اسلیمی و کتیبه‌ها، نماهای نامناسب، سردر نامناسب.</p> <p>محاسن: نوآوری در شکل پلان، عناصر اصلی مثل مناره و گنبد، وجود کفش‌کن و...، ورودی‌های مناسب، رعایت اصول طراحی مثل سیرکولاسیون، ورودی‌های مجزا برای خانم‌ها و آقایان، وجود کتابخانه در محل مسجد، صحن مناسب.</p>												
کوکب رشیدی	سنتی یا مرسوم	۲	دارد	دارد	دارد	دارد	کاشی‌کاری	دارد	ندارد	دارد	در نظر گرفته نشده	آجری	ندارد
	<p>مشکلات: عدم تناسب محل ورودی با عرض خیابان، نبود عناصر اصلی مثل مناره و گنبد، عدم تناسب کاربری‌ها با کاربری مسجد، عدم وجود کفش‌کن و...، عدم رعایت اصول طراحی مثل سیرکولاسیون، ورودی در جهت قبله.</p> <p>محاسن: ورودی‌های مجزا برای خانم‌ها و آقایان.</p>												

نام مسجد	نوع مسجد	طبقات	منبر	محراب	مقصوره	گنبد	تزیینات	سردر	مناره	عناصر فرعی جانبی	نیازهای امروز	سازه	فضاهای لازم
دانشگاه آزاد	النقاطی	۲	دارد	دارد	دارد	دارد	کاشی کاری ناچیز	ندارد	دارد	دارد	در نظر گرفته شده	فلزی	دارد
<p>مشکلات: فرم و مصالح نامناسب مناره، استفاده از نقوش اسلیمی و کتیبه‌ها، نماهای نامناسب.</p> <p>محاسن: نوآوری در شکل پلان، عناصر اصلی مثل مناره و گنبد، وجود کفش‌کن و... ورودی‌های مناسب، رعایت اصول طراحی مثل سیرکولاسیون، ورودی‌های مجزا برای خانم‌ها و آقایان.</p>													

گونه‌شناسی شبستان

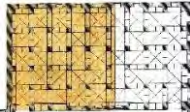

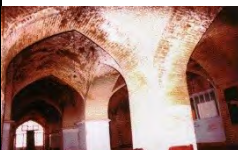
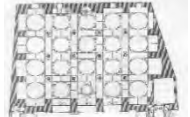

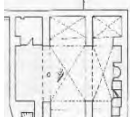

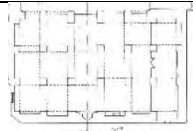
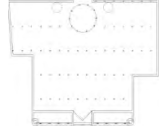
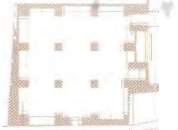
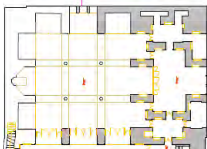

شبستان فضایی است که معمولاً برای محافظت در مقابل سرما مورد استفاده قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر، در نواحی که آب و هوا و اقلیم سردتر از نقاط دیگر است و یا در شب که هوا سردتر است، به کار اقامت، خوابیدن و عبادت می‌آید؛ شاید به همین دلیل باشد که در این نواحی، اندام شبستان بیش از سایر حوزه‌های جغرافیایی در مسجد غالب است (صلواتی و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۰۳). شبستان به شکل‌های مختلف تقسیم می‌شود: سرپوشیده ستون‌دار، مربع چهارستونی، الگوی گنبدخانه (تک، بامردگرد، ایوان‌دار)، الگوی طنبی و کوشک و نیم‌کوشک. در مساجد شهر کرمانشاه شبستان به صورت زیر است (جدول شماره ۹).

الف) مساجد سنتی دوره قاجار و پهلوی

شبستان در دوره قاجار از تنوع بیشتری برخوردار است. در دوره پهلوی این نوع محدود و به صورت شبستان ستون‌دار یا الگوی طنبی وجود داشته است.

جدول ۹. گونه‌شناسی شبستان

شازده	حاج محمدتقی اصفهانی	جامع	نواب
			
سرپوشیده ستون‌دار	الگوی طنابی	سرپوشیده ستون‌دار	مریخ چهارستونی
			
حاج شهباز خان	عمادالدوله	معمد	نظام العلما
			
سرپوشیده ستون‌دار	سرپوشیده ستون‌دار		الگوی طنابی
			
جلیلی	بنکدارها	دولت‌شاه	شافعی
			
سرپوشیده ستون‌دار	مریخ چهارستونی	مریخ چهارستونی	شبستان ستون‌دار

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۱۹۴

دوره ۱۶، شماره ۴
پاییز ۱۴۰۳
پیاپی ۶۴

منبع: طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹

ب) مساجد معاصر

کلیه مساجد مورد بررسی از گونه شبستان ستون دار هستند.

گونه‌شناسی تزئینات

تزئینات بناهای اسلامی عموماً یا الوان است یا بر روی آن‌ها کنده‌کاری‌های کم‌عمق ایجاد می‌شود و در هر حال تمام بخش‌های بنا را می‌پوشاند و کلیت و تمامیتی ذاتی بدان می‌بخشد که مستقل از ساختمان خود مسجد است. شکل‌های پیچاپیچ اسلامی معمولاً از یک یا چند شکل منتظم پرداخته می‌شوند که در انحناها و دوایر می‌افتند و به نقش ستارگان چندپر درمی‌آیند. این بدان معناست که تناسبات وابسته به یک نقش در سطح گسترده طرح تکرار می‌شود. موزاییک و کاشی‌های براق برای کف مسجد و تزئین محراب و دیوارها، شیشه‌های رنگارنگ برای پنجره و قنديل‌ها، قالی و قالیچه‌های گران‌بها برای آرایه صحن به کار می‌رفت. آزاره‌ها و دیواره‌ها با مرمرهای زیبای الوان و طاق‌نمای محراب و کتیبه‌ها را با نوشته‌ها می‌آراستند. منبر از چوب بود و در ساختن و آراستن آن از عاج منبت و آبنوس استفاده می‌شد. نزدیک‌ترین منبر، چهارپایه‌ای بود که یک نسخه از کتاب خدا را که نمونه‌ای از خوشنویسی و ظرافت هنری بود، بر آن نهاده بودند. نمودار قبله، طاق‌نمایی بود که در داخل دیوار ساخته می‌شد (ستاری ساربان‌قلی، ۱۳۹۷، ۴۳۹) در نمونه‌های بررسی شده تزئینات به شرح زیر است (جدول شماره ۱۰).

الف) مساجد دوره قاجار و پهلوی

تزئینات در دوره قاجار از تنوع بیشتری برخوردار است و انواع تزئینات از جمله کاشی‌کاری، آجرکاری به شکل‌های مختلف، شمسه، مقرنس، کتیبه، معقلی و... به چشم می‌خورد. این تزئینات در دوره پهلوی بسیار محدود و فقط در حد آجرکاری و کاشی‌کاری مطرح می‌شود. در مساجد شافعی انواع تزئینات دیده می‌شود.

جدول ۱۰. اجزا و عناصر تشکیل دهنده مسجد

نام مسجد	اجزا و عناصر تشکیل دهنده
مسجد نظام	طاق نماهایی با قوس نیم دایره
مسجد آل آقا	مقرنس و گچ کاری های شبستان زنانه
مسجد معتمد	محراب کاشی کاری معلقی به رنگ های آبی فیروزه ای، سرمه ای و قهوه ای
مسجد جامع	ستون ها از سنگ یکپارچه به فرم پیچی
مسجد عمادالدوله	تزئینات کاشی و معرق در سطوح بیرونی و داخل محراب، گنبد های شبستان با رسمی بندی و در برخی از آن ها معلقی، منبر کاشی کاری، کاشی های منبر به رنگ های قهوه ای کم رنگ، لاجوردی و سفید همراه با مغزی های سیاه رنگ
مسجد دولتشاه	کاشی کاری هفت رنگ، کتیبه نستعلیق، آجرکاری ساده، گچ ببری گیاهی و نقوش قلبی شکل، گره چینی مربع و مستطیل و شمشه
مسجد شهپاز خان	ستون ها به فرم زیبای پیچی، گنبد های شبستان با رسمی بندی در برخی از آن ها معلقی، منبر با کاشی کاری، کاشی های منبر به رنگ های قهوه ای کم رنگ، لاجوردی و سفید همراه با مغزی های سیاه رنگ، منبر مسجد کاشی کاری، گنبد های شبستان نیز با رسمی بندی و معلقی کاری، ستون ها از سنگ یکپارچه به فرم پیچی
مسجد سازده	قاب بندی های آجری در سردر ورودی، نمای طاق ها، روی قوس ها و آجرچینی به صورت خفته راسته و در منتهی الیه نمای بخش های مختلف گره چینی
مسجد محمدتقی	آجرکاری و کاشی کاری
مسجد جلیلی	کاشی کاری
مسجد شافعی	کاشی کاری، منبت کاری، کتیبه های الوان، نقاشی
مسجد نواب	طاق چشمه های مقرنس کاری در قسمت اسکنج

(طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹)

ب) مساجد معاصر

در کلیه مساجد دوره معاصر از تزئینات آجرکاری و کاشی کاری استفاده شده است.

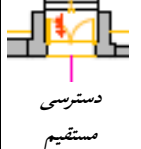

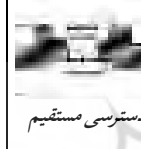

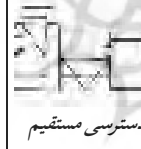

گونه‌شناسی ورودی

ورودی مساجد همواره از اهمیت بالایی برخوردار بوده زیرا اولین جزء از فضاهای مسجد است که می‌تواند علاوه بر کارکرد سازه‌ای عملکردی و انتقال‌دهنده معانی و مفاهیم قدسی نیز باشد (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰، ۱۵۹) ورودی می‌تواند دارای عناصر هشتی، راهرو و... باشد (جدول شماره ۱۱).

الف) مساجد دوره قاجار و پهلوی

ورودی در مساجد دوره قاجار به شکل هشتی و دسترسی مستقیم دیده شد. در دوره پهلوی ورودی مساجد به صورت دسترسی مستقیم می باشد.

جدول ۱۱. اجزا و عناصر تشکیل دهنده مسجد

بنکدارها (قاجار)	دولت‌شاه (قاجار)	محمدتقی اصفهانی (قاجار)	نواب (قاجار)	جامع (پهلوی)	جلیلی (پهلوی)
					
دسترسی مستقیم	دسترسی مستقیم	دسترسی مستقیم	دسترسی مستقیم	دسترسی مستقیم	دسترسی از طریق ایوان
شازده (قاجار)	معمد (قاجار)	عمادالدوله (قاجار)	شهباز خان (قاجار)	نظام (پهلوی)	شافعی (پهلوی)
					
دسترسی مستقیم	دارای هشتی	دارای هشتی	دارای هشتی	دسترسی مستقیم	دسترسی از طریق ایوان

منبع: طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹

ب) مساجد معاصر

در کلیه مساجد دوره معاصر از دسترسی مستقیم استفاده شده است.

گونه‌شناسی ساختاری

در معماری مساجد شهر کرمانشاه، شبستان ستون‌دار بنیادی‌ترین الگوی این مساجد است. تقریباً در همه نمونه‌ها و گونه‌ها همچنان حضور دارد و با نظامی قابل فهم بسط می‌یابد. در بعضی از گونه‌ها راهرو و ایوان، به خصوص ایوان‌های روبه‌قبله، با افزودن به شبستان آن را گسترش می‌دهند. همچنین در بعضی از این مساجد، حجره‌هایی به سه طرف حیاط مرکزی اضافه شده است. این گونه‌ها دارای زیرگونه‌هایی هستند که

تفاوتشان در مواردی مانند تعداد یا وجود و عدم وجود ایوانها و حجره و راهروهاست. در بعضی از این مساجد گنبدخانه در فضای شبستان وجود دارد. دیاگرام ساختاری مساجد سنتی شهر کرمانشاه به شرح زیر است.

نمودار ۲. دیاگرام مساجد سنتی کرمانشاه

منبع: طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹

نمودار ۳. دیاگرام مساجد معاصر کرمانشاه

منبع: طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹

گونه‌شناسی گنبد

انواع گنبد از نظر فرم این ویژگی‌ها را دارد: گنبد رک، گنبد نار، گنبد ترکین، گنبد خاگی، گنبد کمبیزه، گنبدهای رک اورچین. در نمونه‌های بررسی شده فقط چند مسجد دارای گنبد بود که نوع گنبد نار می‌باشد (جدول شماره ۱۲).

الف) مساجد قاجار و پهلوی

مساجد دوره قاجار و پهلوی دارای گنبد بودند. این گنبد عموماً گنبد‌های نار بود. مسجد شافعی‌ها دارای نیم گنبد است.

جدول ۱۲. گنبدخانه

منبع: طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹

ب) مساجد معاصر

در بعضی از مساجد دوره معاصر از گنبد نار استفاده شده است.

۴-۵. تحلیل داده‌ها

با بررسی عناصر مسجد و گونه‌های موجود تحلیل به شرح زیر ارائه می‌گردد.

الف) مساجد دوره قاجار

جدول ۱۳. تحلیل مبتنی بر گونه‌شناسی و عناصر موجود در مسجدهای دوره قاجار شهر کرمانشاه

تحلیل کلی	تحلیل مبتنی بر عناصر مسجد	نام مسجد	تحلیل مبتنی بر گونه‌شناسی
-تزیینات بسیار متنوع شامل کتیبه‌نویسی، کاشی‌کاری و... -فضاهای متنوع از جمله حجره و ایوان و... -درون‌گرا -برخورداری از شبستان به شکل‌های مختلف	ورودی بدون هشتی و راهرو، صحن دوزنقه	مسجد حاج محمدتقی	مسجد شبستانی حیاط مرکزی‌دار با حجره
	ورودی دارای هشتی و راهرو، صحن مستطیل شکل در جهت قبله با حوض آب، دارای شبستان، محراب، دارای گنبدخانه	مسجد شهباز خان	
	ورودی بدون هشتی و راهرو، صحن مربع با حوض آب، دارای شبستان و محراب	مسجد نواب	

تحلیل کلی	تحلیل مبتنی بر عناصر مسجد	نام مسجد	تحلیل مبتنی بر گونه‌شناسی
-برخورداری از تنوع ورودی‌ها -برخورداری از تنوع مناره‌ها -استفاده از یک گنبد -استفاده از الگوی صحن-ایوان-شبستان -استفاده از الگوی صحن-شبستان -استفاده از رنگ‌های متنوع در تزئینات	ورودی دارای هشتی و راهرو، صحن مستطیل شکل در جهت قبله و با حوض آب، دارای شبستان، محراب	مسجد شازده	مسجد شبستانی حیاط مرکزی دار با ایوان و حجره
	ورودی دارای هشتی و راهرو، صحن مستطیل شکل در خلاف جهت قبله، دارای شبستان، محراب	مسجد معتمد	
	ورودی دارای هشتی و راهرو، صحن مستطیل شکل در جهت قبله و با حوض آب، دارای شبستان، محراب، ایوان، دارای گنبدخانه	مسجد عمادالدوله	
	ورودی دارای هشتی و راهرو، صحن مستطیل شکل در جهت قبله و با حوض آب، دارای شبستان، محراب	مسجد بنکدارها	
	ورودی بدون هشتی و راهرو، صحن مربع شکل با حوض آب، دارای شبستان، محراب	مسجد دولتشاه	مسجد شبستانی حیاط مرکزی دار با راهرو جانبی و حجره

منبع: طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹

ب) مساجد دوره پهلوی

جدول ۱۴. تحلیل مبتنی بر گونه‌شناسی و عناصر موجود در مسجدهای دوره پهلوی شهر کرمانشاه

تحلیل کلی	تحلیل مبتنی بر عناصر مسجد	نام مسجد	تحلیل مبتنی بر گونه‌شناسی
تزئینات کم، تنوع فضایی کم، درون‌گرا و برون‌گرا، برخورداری از شبستان به شکل‌های محدود، تنوع کم ورودی‌ها، ساخت مساجد بر اساس سبک عثمانی، استفاده از چندگنبد، تأثیر خیابان بر شکل‌گیری مسجد	ورودی بدون هشتی و راهرو، صحن مستطیل شکل در جهت قبله با حوض آب، دارای شبستان، محراب، ایوان، دارای گنبدخانه	مسجد جامع	مسجد شبستانی حیاط مرکزی دار با ایوان و حجره
	ورودی بدون هشتی و راهرو، صحن مستطیل در خلاف جهت قبله بدون حوض آب، دارای شبستان، محراب	مسجد نظام	مسجد شبستانی حیاط‌دار مرکزی
	ورودی دارای هشتی، دارای شبستان، محراب	مسجد جلیلی	مسجد برون‌گرا
	ورودی دارای هشتی، دارای شبستان، محراب	مسجد شافعی	

منبع: طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹

ج) مساجد معاصر

جدول ۱۵. تحلیل مبتنی بر گونه‌شناسی و عناصر موجود در مسجدهای معاصر شهر کرمانشاه

تحلیل مبتنی بر گونه‌شناسی	تحلیل مبتنی بر سبک	نام مسجد	تحلیل مبتنی بر عناصر مسجد
مسجد برونگرا	سنتی یا محلی	مسجد قمرینی هاشم	تزیینات بسیار کم و گاهی حذف آن، تنوع فضایی در بعضی بسیار کم، درون‌گرا و برونگرا و درون‌گرا-برونگرا، شبستان به شکل ساده و ستون‌دار، حذف ورودی‌های پیچیده، تأثیر خیابان بر شکل‌گیری مسجد
	سنتی یا مرسوم	مسجد کوکب رشیدی	
	کلاسیک نوین اسلامی	مسجدهای بلال، مسجد غدیر، مسجد قبا	
	معاصر یا مدرن	مسجد سلمان فارسی	
	مساجد التقاطی	مسجد دانشگاه آزاد واحد کرمانشاه	

منبع: طاهری سرمد و هنرور، ۱۳۹۹

۵. نتیجه‌گیری

به‌لحاظ شکل‌گیری فضاها در مساجد سنتی کرمانشاه، بعضی از این بناها دارای فضایی مانند سردر ورودی، صحن مرکزی، شبستان و گنبد می‌باشند و الگوی سازماندهی فضایی این ساختمان‌ها مانند الگویی ساختاری در مساجد دیگر است. مهم‌ترین فضایی که در این بناها دیده می‌شود شبستان مسجد است. الگوی شبستانی در ساده‌ترین حالت شامل یک پلان مربع و یا مستطیل شکل است. وجود یک جبهه اصلی در قسمت شبستان روبه‌قبله و دربرگیرنده محراب و منبر از دیگر خصوصیات این مساجد است. این مساجد شبستانی گاهی دارای حیاط مرکزی و عناصری از جمله حجره و ایوان و راهرو جانبی می‌باشد. ورودی اصلی این مساجد در ضلع مقابل قبله یا ضلع عمود بر قبله قرار دارد و شاخص می‌باشند. جداره‌های خارجی این مساجد چندان دارای تزیینات نمی‌باشند و فقط ورودی‌های مساجد تزیینات دارند. برای تزیینات داخلی

هم از مقرنس‌کاری، آجرکاری و کاشی‌کاری و... استفاده شده است. موارد گفته شده در دوره پهلوی کم‌رنگ‌تر شد و مساجد برونگرا به‌عنوان مساجد شاخص این دوره هستند. در این دوره، از مساجدی با سبک‌های خاص از جمله عثمانی هم استفاده شد. در خصوص مساجد معاصر از اواخر قرن نوزدهم به دلیل گسترش سریع بافت شهری و به‌کارگیری الگوهای شهرسازی غربی، مسجد به‌عنوان بنایی مستقل مطرح شده است که یک بلوک شهری، قطعه زمینی را که از چهار طرف با خیابان احاطه شده را پر می‌کند. بافت شهری نه‌تنها در معماری مسجد تأثیر گذاشت بلکه حتی وظایف اجتماعی و مذهبی مسجد را تحت تأثیر قرار داد. در مساجد معاصر عناصری از جمله خانه خادم، کتابخانه، دفتر بسیج و... به مساجد اضافه و مساجد علاوه بر اقامه نماز جهت برگزاری مراسم‌ها استفاده می‌شود.

ایده در نظر گرفتن مسجد به‌عنوان بنایی مستقل در بافت شهری و قابل‌دسترس برای عموم نمازگزاران روزبه‌روز قوت می‌گیرد. یکی از نتایج حاصل از این ایده، حذف کامل و یا کوچک‌شدن اندازه حیاط مساجد است. از این‌رو، مسجد بدون استفاده از خدمات مدرن همچون لامپ‌های الکتریکی و دستگاه‌های تهویه نمی‌تواند از عهده وظایفش برآید. از لحاظ گونه‌شناسی در دوره قاجار مساجد به‌صورت درون‌گرا و شبستانی و دارای عناصر متفاوت فضایی بود که در دوره پهلوی در ابتدا تنوع عناصر فضایی حذف و بعدها مساجد به‌صورت برونگرا تغییر شکل یافت. مساجد معاصر نیز به‌صورت برونگرا مشاهده شد. مساجد قاجار شهر کرمانشاه عموماً دارای شبستان و از سه الگوی مساجد شبستانی حیاط‌دار، مساجد حیاط مرکزی‌دار دارای حجره و ایوان و مساجد حیاط مرکزی‌دار دارای حجره تبعیت می‌کنند. این تنوع در سبک، در دوره پهلوی کمتر شده و در این دوره مساجد شبستانی با حیاط مرکزی‌دار دارای حجره و ایوان و مساجد برونگرا مشاهده گردید. بسیاری از عناصر مساجد از جمله ورودی، صحن، شبستان، محراب، مناره و... در مساجد دوره قاجار و پهلوی دیده شد که نشان‌دهنده حضور سنت‌گرایی در معماری این مساجد بوده است. تنوع فضاها و رنگ در تزئینات در دوره پهلوی کم شده

و مساجد به شیوه برونگرا ساخته شده‌اند. این موضوع همزمان با ورود مدرنیسم به ایران بوده است. مساجد معاصر به صورت برونگرا و به چهار گونه سنتی (محلّی)، سنتی یا مرسوم، کلاسیک نوین اسلامی، معاصر یا مدرن التقاطی مشاهده گردید که در تمام این گونه‌ها حضور مدرنیست مشاهده می‌شود.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۲۰۳

گونه‌شناسی مساجد دوره
قاجار، پهلوی و ...

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

منابع

- اکبرزاده، محسن؛ پیروی، ونک، مرضیه؛ مظفر، فرهنگ (۲۰۱۹). نقد معماری مسجد نصیرالملک شیراز براساس نصوص دینی. باغ نظر، ۵۳-۶۸، ۱۶ (۷۸)، ۶۸-۵۳. doi: 10.22034/BAGH.2019.104311.3283.
- بمانیان، محمدرضا؛ مؤمنی، کوروش؛ و سلطانزاده، حسین (۱۳۹۰). بررسی نوآوری و تحولات تزئینات و نقوش کاشی کاری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار. نگره، ۶ (۱۸)، ۳۵-۴۷.
- بهزادفر، مصطفی (۱۳۷۶). معماری مساجد و نماز شهری. در: مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده (جلد دوم؛ صص ۹-۳۴). تهران: دانشگاه هنر تهران.
- پاسیان خمیری، رضا؛ رجبعلی، حسن؛ و رونده، محمدرضا (۱۳۹۵). گونه‌شناسی مساجد بلوچستان ایران، از دوره قاجاریه تا معاصر. مطالعات معماری ایران، ۶ (۱۱)، ۲۰۵-۱۸۹.
- حسینی، سیدهاشم؛ احمدزاده، فرید (۱۳۹۶). مطالعه و شناخت آرایه‌های معماری دو مسجد قاجاری (حاج شهبازخان و دولتشاه) در شهر کرمانشاه در قیاس با مسجد سپهسالار در تهران. پژوهش هنر، ۷ (۱۴)، ۶۳-۷۷.
- حق طلب، طاهره، و کاروان، فرهاد. (۱۳۹۱). مسجد، تجلی گاه معماری قدسی. مطالعات محیطی هفت حصار (هفت حصار)، ۱ (۱)، ۲۱-۲۸.
- خادمزاده، محمدحسن؛ معماریان، غلامحسین؛ و ضلواتی، کامیار (۱۳۹۶). گونه‌شناسی تحلیلی مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان ایران. مطالعات معماری ایران، ۶ (۱۱)، ۱۲۴-۱۰۳.
- زرکش، افسانه (۱۳۷۵). مجموعه مقالات معماری مساجد (جلد دوم). تهران: دانشگاه هنر تهران.
- زرین چیان، غلامرضا (۱۳۷۷). ارتباط مسجد و مدرسه. فرهنگ کوثر، شماره ۱۹.
- زمرشیدی، حسین؛ و زمرشیدی، زهرا (۱۳۹۳). معماری مساجد ایران و هنرهای قدسی آن. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۵، ۵-۲۰.
- ستاری ساربان قلی، حسین (۱۳۹۷). تجلی عرفان نور و رنگ در معماری مساجد. در: مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مساجد، افق آینده (صص ۴۵۰-۴۳۹). تهران: دانشگاه هنر.
- سلطانزاده، حسین (۱۳۹۰). فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- طاهری، محمد مهدی؛ مظاهریان، حامد؛ و خاقانی، سعید (۱۳۹۷). گونه‌شناسی شبستان محور مسجدهای تاریخی ایران با بهره‌وری از سامانه اطلاعات جغرافیایی (GIS). نشریه هنرهای زیبا: معماری و شهرسازی، ۲۳ (۳)، ۲۶-۱۷. doi: 10.22059/JFAUP.2019.254564.671988.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۲۰۴

دوره ۱۶، شماره ۴
پاییز ۱۴۰۳
پیاپی ۶۴

عرفان، محمدهادی (۱۳۸۰). معماری مساجد. در: مجموعه مقالات، چاپ اول، جلد اول، تهران، دانشگاه هنر تهران.

قاضی، جواد؛ خضری، سید احمدرضا، و عطارزاده، عبدالکریم (۱۳۹۲). مقایسه ساختار و اجزای ورودی بناهای مذهبی و غیرمذهبی کاشان در دوره قاجار. پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، ۲۱۵-۲۳۵. doi: 10.22059/jhic.2017.217356.653721.235

کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۶). تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی. تهران: دانشگاه علم و صنعت. گرات، لیندا؛ وانگ، دیوید (۱۳۸۵). روش های تحقیق در معماری (ترجمه: علیرضا عینی فر). انتشارات دانشگاه تهران. تهران: ایران.

معماریان، غلامحسین؛ غفاری، عباس؛ قلی‌زاده، فرزانه (۱۳۹۶). تحلیلی بر پارامترهای گونه‌بندی مساجد تاریخی شهر تبریز. فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۳(۱)، ۴۳-۶۴.

مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ قاسم پورآبادی، محمدحسین؛ محمدلوی شبستری، آسیا (۱۳۹۲). گونه‌شناسی مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۱، ۱۵-۵.

مهدی‌نژاد، جمال‌الدین؛ طاهر طلوع‌دل، محمدصادق؛ عظمتی، حمیدرضا؛ و صادقی حبیب‌آباد، علی (۱۳۹۵). جستاری بر ویژگی‌های معماری ایرانی-اسلامی و هنرهای قدسی مبتنی بر تعالی معماری. پژوهش‌های هستی‌شناختی، ۵(۱۰)، ۳۱-۵۰.

نقره‌کار، عبدالحمید (۱۳۷۶). معماری مسجد از مفهوم تا کالبد «از گذشته تا آینده». در: مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده (جلد دوم؛ صص ۲۴۰-۲۲۱). تهران: دانشگاه هنر تهران.

نقره‌کار، عبدالحمید؛ حمزه‌نژاد، مهدی؛ خراسانی مقدم، صبا (۱۳۹۲). گونه‌شناسی مفهومی ورودی مساجد در ایران با استفاده از مفاهیم قدسی. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱(۱)، ۷۵-۱۰۰.

Marradi, A. (1990). Classification, typology, taxonomy. *Quality & Quantity*, 24(2), 129-157. doi: 10.1007/BF00209548

Sabbar, S., & Dalvand, S. (2018). Semiotic approach to globalization: Living in a world of glocal things. *Journal of Cyberspace Studies*, 2(1), 75-88. doi:10.22059/jcss.2017.232442.1004

